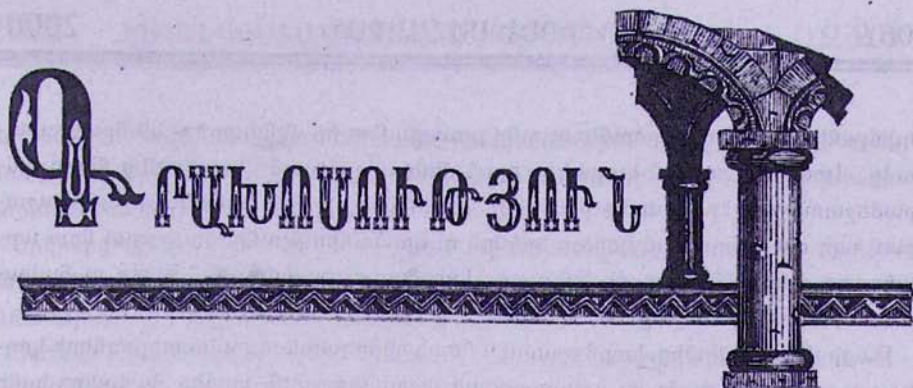

ԷՄՄԱ ԿՈՍՏԱՆԴՅԱՆ. ՄԿՐՏԻՉ ԽՐԻՄՅԱՆ:

ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ-ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ

ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆԸ: ԵՐԵՎԱՆ, 2000, 448 էջ

19-րդ դարը հայ ժողովրդի դարավոր պատմության մեջ բավականին հետաքրքիր, բազմաթույն, հակասական և բուռն իրադարձությունների ժամանակաշրջան է: Պատմական այդ շրջանում ասպարեզ իջավ մի անձնավորություն՝ Մկրտիչ Խրիմյան (Խրիմյան Հայրիկ), որն իր հոգևոր, հասարակական, քաղաքական և գրական գործունեությամբ արժանացավ հայ ժողովրդի մի քանի սերունդների հարգանքին և խորին ակնածանքին: Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս Մկրտիչ Խրիմյանի գործունեությանն է նվիրված պատմական գիտությունների դոկտոր Էմմա Աշոտի Կոստանդյանի մենագրությունը: Այս աշխատությունը տրամաբանական շարունակությունն է գիտնականի մեկ այլ ուսումնասիրության, որը նվիրված էր Մկրտիչ Խրիմյանի աշակերտներից ամենաարժանավորներից մեկին՝ Գարեգին Սրվանձտյանցին:

Մենագրությունը շարադրված է արխիվային և տպագիր սկզբնաղբյուրների, պատմագիտական գրականության և պարբերական մամուլի ընձեռած հարուստ նյութերի հիման վրա:

Աշխատության ներածության մեջ է. Կոստանդյանը ներկայացնում է Մկրտիչ Խրիմյանի վերաբերյալ եղած մեծաքանակ արխիվային վավերագրեր, որոնք նա հայտնաբերել է Հայաստանի Հանրապետության և Ռուսաստանի Դաշնության զանազան արխիվային ֆոնդերից: Հեղինակը վերլուծում է տարբեր տարիներից հրատարակված աղբյուրները, հուշագրությունները և գիտական աշխատությունները: Դրանք բաժանվում են երեք մասի՝ նախախորհրդային, ռուսալեզու և հետխորհրդային աշխատություններ: Այս երեք ժամանակաշրջաններում, հատկապես խորհրդային շրջանում լույս տեսած գիտական գրականությունն իր վրա է կրել տվյալ պատմական փուլի հասարակական-քաղաքական բարդ իրադարձությունների կնիքը: Հեղինակը հետևյալ կերպ է հիմնավորում մեծանուն հայի՝ Մկրտիչ

Խրիմյանի կյանքն ու գործունեությունը լուսաբանող իր մեծագրության հրապարակումը. «Կոմունիստական կուսակցության մեծատիրության վերացումից հետո անհրաժեշտություն էր զգացվում մոռովի գնահատել իր ժամանակաշրջանի ուշագրավ այդ ժողովրդական գործչի կյանքն ու գործունեությունը, ցույց տալ նրա արժանավոր տեղը 19-րդ դարի երկրորդ կեսի հայոց պատմության բարդ ու հակասական բավիղներում» (էջ 37):

Բացի վերը նշվածից, խորհրդային և հետխորհրդային ուսումնասիրողների կողմից առ այսօր չի գրվել մի ամբողջական աշխատություն, որտեղ համակողմանի լուսաբանված լիներ Մկրտիչ Խրիմյանի ողջ գործունեությունը: Պատմագիտական գրականության մեջ եղած այդ բացը լրացնելու է զալիս Է. Կոստանդյանի այս ուսումնասիրությունը, որը շարադրված է աղբյուրագիտական և արխիվային հարուստ վավերագրերի հիման վրա: Փաստորեն այս առաջին ամփոփ գիտական աշխատությունն է, որտեղ ներկայացված է Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս Մկրտիչ Խրիմյանի կյանքը, գրական, հասարակական և քաղաքական գործունեությունը:

Աշխատությունը բաղկացած է յոթ գլխից: Առաջին՝ «Մկրտիչ Խրիմյանի հասարակական գործունեության սկզբնավորումը» գլխում հեղինակը ներկայացնում է Մկրտիչ Խրիմյանի մանկությունը, ուսումնառությունը, հնգամսյա ճանապարհորդությունը (1842 թ.)՝ վասպուրականում, 1847-1848 թթ.՝ Արևելյան Հայաստան և Թիֆլիս:

Մկրտիչ Խրիմյանի քարոզների և վաղ շրջանի ստեղծագործությունների վերլուծությամբ համոզիչ է դառնում ընտանիքի՝ կնոջ և դստեր մահից հետո կուսակրությունը ընդունելու պարագան (1854 թ. փետրվար):

Հավատարիմ իր որդեգրած լուսավորական գաղափարներին, Մկրտիչ Խրիմյանը փորձում է վեճերի կի Սուրբ Ղազար կղզու Մխիթարյան միաբանության օրհնակով Աղթամարը դարձնել Հայաստանի հայագիտական կենտրոն, սակայն տեղի հետամնաց կղերի խիստ բացասական վերաբերմունքը խափանում է Մկրտիչ Խրիմյանի ձեռնարկումները: Հեղինակը հավաստում է. «Աղթամարում իշխողը ոչ թե աստվածավախ ոգին էր, կամ հայրենի հարուստ դպրության ավանդների շարունակումը, այլ կրոնավորների միջև տիրող ընչաքաղցությունը, կաշառակերությունը և ազատությունը» (էջ 47):

Է. Կոստանդյանը, հիմնվելով արխիվային վավերագրերի վրա, լուսաբանում է Մկրտիչ Խրիմյանի գործնական կողմը: Գիտնականի բնորոշմամբ՝ «Բարոզը նա (Մկրտիչ Խրիմյանը - Ռ. Ս.) համեմատում էր առավոտյան ցողի հետ, որն արևի առաջին իսկ ճառագայթներից կարող էր գոլորշիանալ և վերանալ: Ժողովրդի գիտակցության արթնացման համար հարկավոր էին առավել ներգործող միջոցներ, դրանցից առաջնայինը տպագիր խոսքն էր, պարբերական մամուլը» (էջ 48-49): Մկրտիչ Խրիմյանը կարողացավ 1855-ի հունիսին Կ. Պոլսում հրատարակել «Արծուի Վասպուրական» ամսագիրը: Մեկ տարի անց հրատարակությունը դադարում է և մեծ ջանքերից հետո այն սկսում վերահրատարակվել Վանի մերձակա Վարա-

գա վաճառում: Դա պատմական մեծագույն իրադարձությունն էր հայ ժողովրդի կյանքում, քանի որ «Արծուի Վասպուրականը» Հայաստանում հրատարակված առաջին պարբերականն էր:

Երկրորդ գլխում՝ «Մկրտիչ Խրիմյանի գործունեությունը Վարագում», Է. Կոստանդյանը լուսաբանում է Մկրտիչ Խրիմյանի հասարակական և կրոնական գործունեությունը Վարագա վաճառում որպես վամաֆայր:

Ցավոք, ինչպես Աղթամարի, այնպես էլ Վարագա վաճառի միաբանությունը նորանշանակ վամաֆորն ընդունում է, մեղմ ասած, ոչ բարեկամաբար, քանի որ Մկրտիչ Խրիմյանը ցանկանում էր վամական ունեցվածքից ստացված հասույթն օգտագործել ազգի կրթական գործը կազմակերպելու և բարձրացնելու համար: Մկրտիչ Խրիմյանը բարեկարգում է վամքը, զուամարներ հատկացնում դպրոցի և տպարանի գործունեությունն ապահովելու համար:

Հավատարիմ իր որդեգրած լուսավորական քաղաքականությանը, Մ. Խրիմյանը հիմնում է Ժառանգավորաց վարժարանը, որը, ճիշտ է, հոգևոր դպրոց էր, սակայն դասավանդվող առարկաների թվում կային նաև աշխարհիկ բնույթի առարկաներ:

Վարագա «Արծուի Վասպուրականը» իր թղթակիցներն ուներ Ջմյունուիայում, Վանում, Կարիսում, Սալմաստում և այլ վայրերում: Սալմաստում ամսագրի թղթակիցն էր Հակոբ Միրզոյան Մելիք-Հակոբյանը՝ Րաֆֆին: Միանգամայն համաձայն ենք Է. Կոստանդյանի այն գնահատականին, որ «Հնամարկված հարցերի բազմազանությամբ, համազգային պրոբլեմների առաջադրման հրատապությամբ և սրությամբ «Արծուի Վասպուրականը» դարձավ ժամանակի առաջադեմ պարբերականներից մեկը և ժողովրդականացրեց Խրիմյանի ու Սրվանձտյանցի անունները» (էջ 109):

Երրորդ գլխում՝ «Մկրտիչ Խրիմյանի գործունեությունը Տարոնում», համառոտ տրվում է Տարոնի հեռուսական պատմությունը և հայ բնակչության ծանր վիճակը: Տեղի հայության վերքերին սպեղանի դնելու համար Կ. Պոլսի Ազգային ժողովը որոշում է Տարոնի հոգևոր առաջնորդ և Սուրբ Կարապետ վանքի վամաֆայր ճանակել Մկրտիչ Խրիմյանին: Այս ճանակումը միաժամանակ նպատակ ուներ կարգավորել Ս. Կարապետ վանքը և վերջ տալ այնտեղ կատարվող անօրինականություններին:

Մկրտիչ Խրիմյանի ջանքերով Ս. Կարապետ վանքում բացվում է Ժառանգավորաց վարժարանը, որի տնօրենն է դառնում Գ. Սրվանձտյանը, իսկ 1863 թ. ապրիլից սկսում է լույս տեսնել «Լրատար Արծվիկ Տարոնո» երկշաբաթաթերթը, որի խմբագիրը՝ «Հայր Արծվի արծվիկն» էր՝ Գ. Սրվանձտյանը (էջ 117):

Մկրտիչ Խրիմյանի գործունեությունը Տարոնում խիստ արգասաբեր եղավ: Այստեղ նա արժանանում է ժողովրդի ամենաբարձր գնահատականին՝ ստանալով «Հայրիկ» պատվանունը:

«Կոստանդնուպոլսի հայոց Պատրիարքը» գլխում է. Կոստանդյանը լուսաբանում է Մկրտիչ Խրիմյանի գործունեությունը 1869-1873 թթ.: Հայրիկի ընտրությունը մեծ ցնծությամբ են ընդունում արևմտահայերը, քանի որ, Պ. Դուրյանի բնորոշմամբ, Խրիմյանը «մեր հայ եղբայր արցունքն է քավեր», և երկրորդը՝ ի դեմս մորընտիր Պատրիարքի հայությունը տեսնում է իր «ազատության փող հնչեցնող մարգարեին» (էջ 153):

Է. Կոստանդյանը արխիվային վավերագրերի և Կ. Պոլսի Ազգային ժողովի արձանագրությունների քննախույզ վերլուծությամբ ամենայն մանրամասնությամբ և հետևողականությամբ լուսաբանում է Խրիմյան Հայրիկի հասարակական, քաղաքական և հոգևոր գործունեության պոլիսյան շրջանը: Հեղինակը ցույց է տալիս Պատրիարքի խիստ հոգածությունը գավառահայության ծանր վիճակը բարելավելու նպատակով: Նա առաջադրում է սահմանադրության վերաքննության խնդիրը, քանի որ անտեսվում էին գավառների հայ բնակչության շահերը: Միանգամայն համաձայն ենք հեղինակի հետ, որը չի համաձայնվում Մ. Օրմանյանի՝ Մկրտիչ Խրիմյանի պատրիարքական գործունեությանը տված գնահատականին: Չէ որ գավառահայությունն ասելով Օրմանյանը մկատի ուներ ողջ արևմտահայությունը (էջ 157):

Ծնորհիվ գավառացի Պատրիարքի անհողդողդ կամքի և անվհատ ստիպումների՝ 1872 թ. սեպտեմբերին կազմվում է գավառների համար հատուկ Սահմանադրական հրահանգ (էջ 162):

Որպես Կ. Պոլսի հայոց Պատրիարք, Մկրտիչ Խրիմյանը կարողանում է գլուխ բերել Հայաստանյայց Եկեղեցին 400 տարի պառակտող մի խնդիր՝ Սսի կաթողիկոսության խնդիրը: Կիլիկիայի թեմը չէր ենթարկվում ոչ մի Պատրիարքության, ոչ էլ Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսին: Է. Կոստանդյանը բացահայտում է ոչ միայն Խրիմյանի կատարած հսկայական աշխատանքը, այլև նրա խոհեմությունն ու հետադարձությունն այդ ցավալի կնճիռը վերացնելու գործում:

«Մկրտիչ Խրիմյանի գործունեությունը պատրիարքությունից հրաժարվելուց հետո» գլխում է. Կոստանդյանը լուսաբանում է Հայրիկի հասարակական, քաղաքական և գրական գործունեությունը: Մկրտիչ Խրիմյանի մտորումները կրկին ուղղված են Ազգային Սահմանադրության կատարելագործմանը և արևմտահայության սոցիալ-տնտեսական ծանր վիճակի բարելավմանը: Իր աշխատություններում՝ «Դրախտի ընտանիք» (1876 թ.), «Խաչի ճառ» (1876 թ.), «Վանգույժը» (1877 թ.), «Հայգույժը» (1877 թ.) և այլն Մկրտիչ Խրիմյանն օրակարգի հարցն է դարձնում հայության համար մի շարք կենսական խնդիրներ:

Է. Կոստանդյանը արխիվային վավերագրերի և ժամանակակիցների հուշերի ու վկայությունների մանրագին ուսումնասիրության հիման վրա լուսաբանում է Մկրտիչ Խրիմյանի և նրա ուղեկիցների ծավալած ահռելի աշխատանքը և համոզիչ կերպով բացահայտում այն գաղափարական շրջադարձը, որ տեղի է ունենում Հայրիկի մեջ, երբ նա «աղերսագրերից», «թղթե շերեփից» անցում է կատարում դեպի

երկաթե շերտեր՝ հասկանալով, որ արևմտահայության փրկությունը գալու է ոչ թե եվրոպական տերություններից, այլ հենց իրենցից՝ հայերի զինված պայքարից:

«Մկրտիչ Խրիմյանը Վասպուրականի հոգևոր առաջնորդ» գլխում է. Կոստանդյանը համառոտ ներկայացնում է Բեռլինի վեհաժողովից հետո Վասպուրականում տիրող կացությունը՝ օսմանյան կառավարության հայախալած քաղաքականության ասատկացումը և դրան ի պատասխան ազգային-ազատագրական շարժման վերելքը, Մկրտիչ Խրիմյանի սերտ հարաբերությունները Վանի «Սև խաչ», Կարինի «Պաշտպան Հայրենյաց» գաղտնի կազմակերպությունների հետ: Նա իր խորհուրդներով փորձում էր հայ երիտասարդներին հեռու պահել անխոհեմ արարքներից և անհարկի ցուցամոլությունից: Ստեղծված բարդ իրադրությունը Մկրտիչ Խրիմյանին հարկադրում է հրաժարական տալ Վասպուրականի հոգևոր առաջնորդի պաշտոնից: Բ. Դուրը չէր հանդուրժում մյմա «անհամգիստ ոգու» ներկայությունը հայաշատ Վասպուրականում, և մա կանչվում է Կ. Պոլիս: Այստեղ էլ Մկրտիչ Խրիմյանը ծավալում է եռամյում գործունեություն, որի պատճառով օսմանյան իշխանությունները 1890 թ. դեկտեմբերին, ուխտագնացության անվան տակ, կրկնակի աքսորի՝ Երուսաղեմ են ուղարկում հայրենասեր գործչին:

Աշխատության վերջին գլուխը՝ «Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս», ընդգրկում է 1892-1907 թթ., ուր հեղինակը լուսաբանում է Հայրիկի կաթողիկոսական բազմաթեղում գործունեությունը: Այդ տարիները հայ ժողովրդի համար ողբերգական իրադարձություններով և հեղուսական մաքառումներով լի տարիներ էին: 1890-ական թթ. ջարդերը և ինքնապաշտանական մարտերը, 1903 թ. Հայ Առաքելական Եկեղեցու գույքի բռնագրավումը և հայկական դպրոցների փակումը, 1904 թ. Սասունի ապստամբությունը, 1905-1906 թթ. հայ-թաթարական (ադրբեջանական) ընդհարումները և այլն: Այդ ծանր պահին ծերունագարդ Կաթողիկոսն օգտագործում է ողջ ուժն ու կորովը՝ իր ժողովրդին օգնելու, հայությանը հուզող բազմաթիվ խնդիրներ բարձրացնելու համար:

Մեր կարծիքով, Գրիգոր Լուսավորչից, Մեսրոպ Մաշտոցից հետո ոչ մի հայ հոգևոր գործիչ այնպիսի մեծ հեղինակություն, սեր ու հարգանք չի վայելել, ինչպես Մկրտիչ Խրիմյանը: Վերը նշվածն ամբողջությամբ արտացոլված է պատմագիտության դոկտոր Էմմա Կոստանդյանի մեմագրությունում: Աշխատությունն է՛լ ավելի է արժեքավորվում այն կարևոր հանգամանքով, որ Մկրտիչ Խրիմյանի գրեթե բոլոր մտքերը, խորհուրդներն ու գաղափարները արդիական և այժմեական են:

Կարծում ենք, որ աշխատությունն է՛լ ավելի կշահեր, եթե հեղինակն ավելի մանրամասն անդրադառնար «նոր օսմանների» շարժման և հատկապես Միդհատ Փաշայի գործունեության վրա:

Վերը նշված ցանկությունը բնավ չի նսեմացնում է. Կոստանդյանի կատարած աշխատանքը: Մեմագրությունը շարադրված է հստակ ու պարզ ոճով, կոտ շարադրանքով:

Այսպիսով, ստեղծվել է ուշագրավ մի աշխատություն, որտեղ լուսաբանված է 19-րդ դարի երկրորդ կեսի հայ հասարակական-քաղաքական, գրական և հոգևոր գործիչ, Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս Մկրտիչ Ա Վանեցու գործունեությունը: Է. Կոստանդյանի մեմագրությունը լավագույն մվերն է հայ ընթերցողին Մկրտիչ Խրիմյանի ծանոթանալու 1700-ամյակի առթիվ:

ՌՈՒԲԵՆ ՍԱՀԱԿՅԱՆ

